

IZRADA GAJDI

Stjepan Večković

This project has been funded with support from the European Commission. This publication [communication] reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Dijelovi gajdi

Izrada gajdi nekad i danas

Za izradu gajdi potrebno je nekoliko različitih vrsta materijala. Mješina se izrađuje od štavljene životinjske kože. Najčešće je to kozja mješina jer se ona s vremenom pokazala kao vrlo kvalitetna. Nekada su se svirači snalazili kako su znali pa su koristili mješine i nekih drugih životinja (ovca, pas, teleća koža, itd.). Postoji fotografija baranjskog gajdaša s gajdama od šivane i ljepljene teleće kože. Također postoji fotografija gajdaša iz 30-ih godina prošlog stoljeća iz okolice Đakova koji je svojedobno pratio Kraljice ili Ljelje, a koji je imao mješinu presvučenu platnom. Mješine napravljene od industrijski štavljene teleće kože vrlo su kvalitetne i dugotrajne i nisu toliko podložne promjenama i vremenskom propadanju kao tradicijski štavljene mješine. Jedan od najnovijih materijala za izradu mješina, a koji sve češće koriste gajdaši u nekim zemljama Europe je gore-tex (inače se upotrebljava za izradu specijalne, nepropusne odjeće i obuće).

Drveni dijelovi gajdi su najčešće izrađivani od sljedećih vrsta drveta: šljiva, javor, kljen, orah, jasen, šimšir, bazga, trešnja, kruška itd. Često su izrađivači za različite dijelove gajdi koristili različite vrste drveta tako da su na kraju gajde bile izrađene od nekoliko vrsta drveta. Ipak su neke vrste drveta bile više cijenjene nego druge kao npr. šljiva. Ako nisu imali dovoljno šljivovog drveta za kompletne gajde onda bi barem prebiraljku napravili od šljive.

Nekada su se drveni dijelovi izrađivali na primitivnim tokarskim strojevima ili ručno. Danas možemo koristiti moderne alate koji ubrzavaju i olakšavaju izradu, ali ipak se ne može izbjeći finalni ručni rad naročito kod završne izrade prebiraljke i roga. Svi drveni dijelovi se, već prema sposobnostima i individualnim sklonostima izrađivača, mogu lijepo ukasiti kositrom, rezbarenim ili paljenim ukrasima.

Ako se dijelovi ukrašavaju kositrom, onda prethodno treba izrezbariti oblik ukrasa kakav želimo. Svi utori moraju biti međusobno spojeni inače se neće dobro ispuniti kositrom. Taj dio se prekrije (zamota) tvrdim papirom ili tankim limom i dobro premeta papirnatom ljepljivom trakom da rastaljeni kositar prilikom ulijevanja ne bi negdje iscurio. Prethodno se na papiru ili limu ostavi dovoljno velika rupica ili utor kroz koji ćemo naliti kositar. Nakon toga se rastaljeni kositar ulije kroz lijevak i ispuni svaki dio koji je prethodno izrezbaren. Treba malo pričekati da se kositar stvrdne i ohladi, odmotati traku i papir (ili lim) i dovršiti dio finom obradom na stroju ili ručno.

Nakon svega drveni dijelovi se mogu premazati lanenim uljem, obojati nekom bojom za drvo i premazati zaštitnim lakom. Ako želimo sačuvati prirodnu boju drveta, onda je dovoljno dijelove premazati šelakom.

Kod izrade prebiraljke jedan detalj je važan za pravilno funkcioniranje gajdi. Naime, uzdužni provrt na melodijskoj (lijevoj) strani prebiraljke treba na donjem kraju začepiti drvenim čepom ili voskom tako da zvuk kroz tu stranu ne prolazi u rog već izlazi na gласnicu (rupa sa strane). Prateća strana (desna) prebiraljke mora biti otvorena i zvuk mora prolaziti u rog da bi smo mogli dobiti kvartu osnovnog tona.

Rupice za prebiranje su različite širine da bi se dobio što točniji, temperirani tonski niz.

Rog (ako nije pravi kravljji) može se napraviti na više načina. Poneki stari izrađivači su tražili pogodno iskrivljeno, šuplje drvo koje bi samo malo doradili. Ponekad bi taj dio kuhali te ga još malo svinuli.

Drugi način je bušenjem rupa odgovarajućih promjera i oblika na ulaznom i izlaznom kraju roga te bušenjem uzdužno kroz vrat roga i spajanjem prethodno izbušenih rupa. Cilj je dobiti prolaz zvuka kroz rog, s jednog kraja na drugi. Na taj način se izrađuje rog za slavonske gajde.

Još jedan način izrade je da se napravi vanjski izgled roga, zatim se rog raskoli na dvije jednake polovice, izdube se unutarnji prolazi na obje polovice koje se zatim spoje (danas lijepljenjem, nekada voskom i kožnim trakama). Na takav način se najčešće izrađivao rog za baranjske gajde.

Našak, prebiraljka s piskovima i rog u završnoj fazi izrade gajdi

Sa strane roga, na vratu, se najčešće izbuše jedna ili više rupica koje kasnije služe za naštimavanje kvartnog tona.

Drveni dijelovi se na mješinu navezuju iznutra ili izvana jakom, navoštanom špagom. Na vratni otvor mješine se navezuje našak na koji ide prebiraljka s rogom, na jedan nožni otvor se navezuje puhaljka, a na drugi trubanj. Na kraju se zadnji kraj mješine čvrsto stegne jakom navoštanom špagom. Negdje na pogodno mjesto (najčešće na rog) se nalijepi komadić pčelinjeg voska koji služi za naštimavanje i eventualne sitne popravke. Nekada su gajdaši najčešće za rog privezivali i čačkalice napravljene od roga, drveta, žice ili kandže neke divlje životinje ili ptice kojim su izvlačili vosak ako bi upao u rupice tijekom naštimavanja. Na izlazni kraj trubnja su ponekad stavljali kravlji rog ili ukrašenu tikvicu da bi zvuk bio jači i puniji.

Gajde se još mogu ukrasiti dodatnim ukrasima ovisno o individualnosti svakog gajdaša.

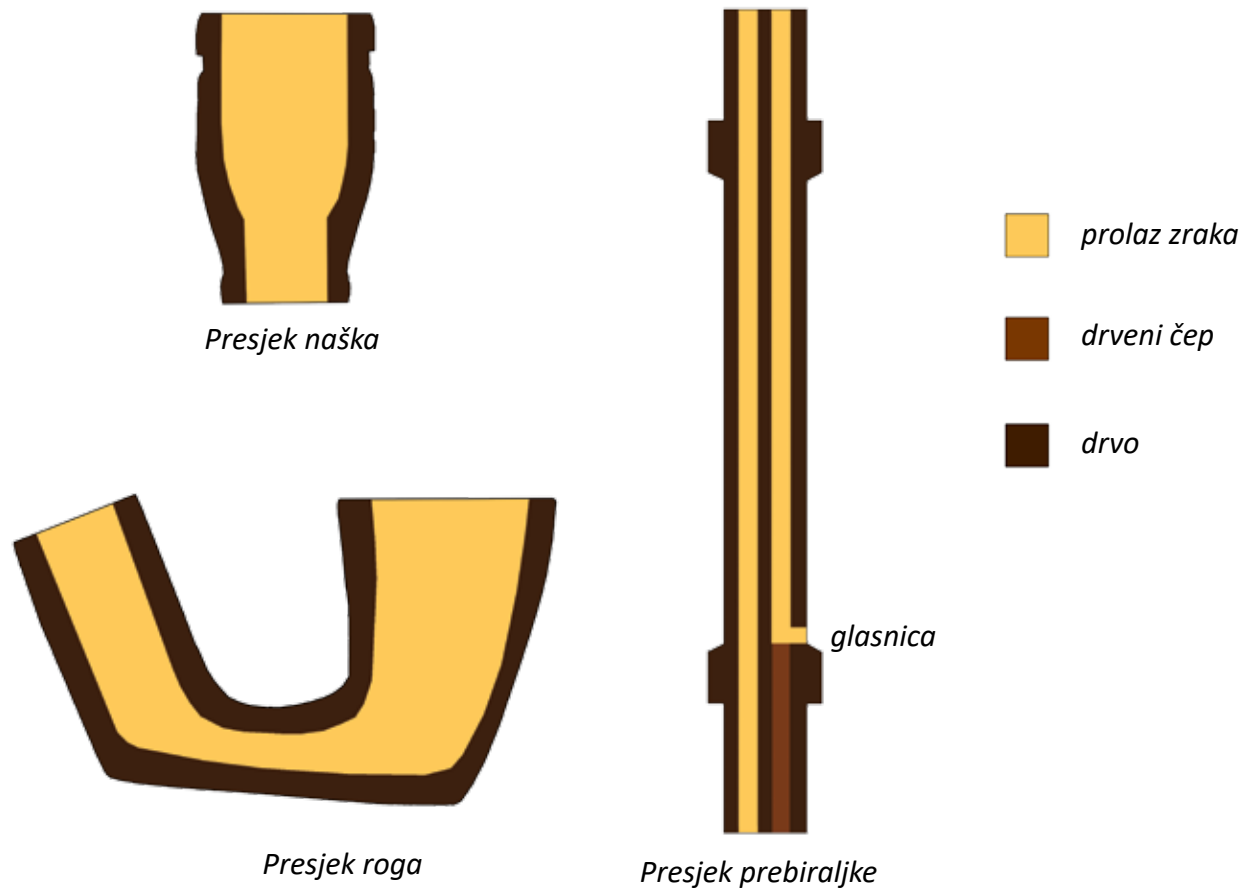
Na kraju se izrađuju piskovi od trstike ili bazge.

Dijelovi trubnja s piskom i rogom na zadnjem dijelu u završnoj fazi izrade

Prebiraljka s drvenim čepom na izlaznom otvoru melodijske strane

Dimenzije

Dimenzije dijelova gajdi (posebno prebiraljke i trubnja) ovise o tonalitetu za koji se gajde izrađuju. Gajde višeg tonaliteta imaju kraće dijelove, a gajde nižeg tonaliteta duže.

Osnovne dimenzije za gajde E tonaliteta:

- promjer uzdužnih rupa u prebiraljci: 7 - 8 mm
- dužina prebiraljke: cca 25 cm (ukupno)
- promjer uzdužne rupe u trubnju: 10 mm
- dužina trubnja: 90 - 100 cm (ukupno)

Dijelovi pripremljeni za izradu roga baranjskih gajdi

PISKOVI

Materijali i izrada

Za izradu piskova za gajde najčešće se koriste dva materijala, trstika i bazga (zova). Ponekad su se koristili i piskovi od gušćjeg pera. Bez obzira na materijal i veličinu, princip izrade piska s jednostrukim udarnim jezičkom je sličan. Komadići trstike ili bazge od koje ćemo izrađivati piskove moraju biti suhi. Odreže se komadić cjevčice i pročisti se da iznutra bude šupalj. Trstika je sama po sebi šuplja, a ako radimo pisak od bazge onda treba tanjim štapićem istjerati mekanu srčiku van i malo pročistiti nastalu cjevčicu.

Pisak s donje strane treba biti otvoren, a s gornje zatvoren. Zbog toga se gornji kraj piska od trstike najčešće reže tik iznad koljenca koje je samo po sebi nepropusno. Kod bazge se gornji kraj piska može zatvoriti komadićem istjerane srčike, čepom od drveta, pluta, papira ili voskom. Bitno je da taj gornji kraj ne propušta zrak. Zatim se oštrim nožićem zarezuje jezičak piska i to od gornjeg, zatvorenog kraja prema dolje. Početak jezička se zarezuje na otprilike pola centimetra do centimetar od gornjeg, zatvorenog kraja piska. Duljina jezička ovisi o veličini piska i o tome želimo li viši ili niži osnovni ton. Kraći jezičak daje viši ton, a duži niži. Nakon zarezivanja, jezičak se po cijeloj dužini nožićem stanji i izravna te se grebanjem nožićem po cijeloj dužini malo odvoji od tijela piska da bi dobro svirao. Kako bi jezičak piska ostao tako malo otvoren, dobro je pod jezičak što niže podmetnuti komadić navošanog konca.

Ovo je najosnovniji, tradicijski način izrade piska. Poneki svirači su piskove kuhali u ulju ili čak mazali mašću ne bi li bili otporniji na promjene temperature i vlage. Ako je pisak bio pretanak i upadao u rupu prebiraljke, onda su donji kraj piska do ispod jezička namatali koncem ili papirom.

Postoji i drugi način zarezivanja jezička piska, a to je od donjeg, otvorenog kraja pa prema gore, prema zatvorenom kraju. To je istočnjački način izrade piska i nije dio naše tradicije.

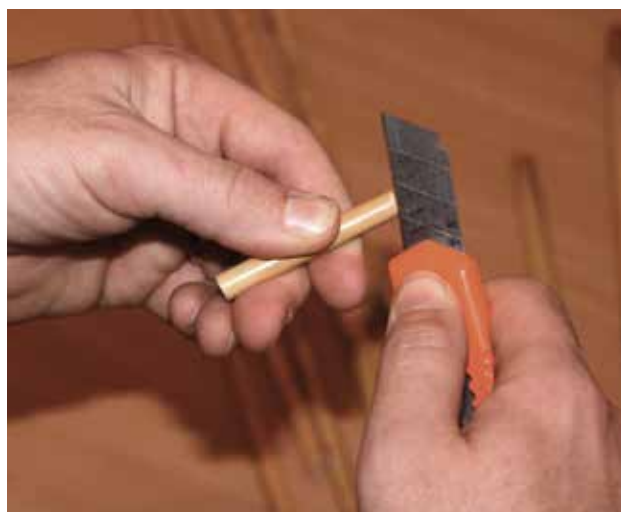
Boja zvuka koji proizvodi pisak s jednostrukim udarnim jezičkom velikim dijelom ovisi o vrsti i strukturi materijala od kojeg je pisak napravljen. Struktura materijala najčešće ovisi o tome gdje je rasla trstika ili bazga, na sušem ili vlažnijem tlu, u sjeni ili na suncu.

Piskovi su duša glazbala. O njima ovisi kako će gajde zvučati i po njima su svake gajde jedinstvene i unikatne. Upotreba tradicijskih materijala i tradicijski način izrade piskova je jedno posebno umijeće koje treba njegovati i čuvati.

Piskovi od trstike

POSTUPAK IZRADE PISKA OD TRSTIKE

MJEŠINA

Štavljenje

Nekada se za izradu mješina za glazbala upotrebljavala koža sljedećih životinja: ovca, janje, jare, koza, pas, mačka, zec, svinja, tele te svinjski ili kravliji mjehur. Najčešće je upotrebljavana ovčja, jareća ili kozja koža, a između njih je najkvalitetnija jareća ili kozja.

Mješinu treba štaviti da bude što dugotrajnija za što su stari majstori koristili razna sredstva i načine da bi to postigli. Prije svega mješinu treba skinuti tako da ostane u jednom komadu i nepoderana. Neki su ostavljali dlaku s vanjske strane ili bi mješinu preokrenuli pa bi dlaka ostala iznutra, a drugi pak su dlaku skidali struganjem, paljenjem ili namakanjem u razna sredstva. Prema mogućnostima ili kako je već u kojem kraju bila tradicija za štavljenje ili "učinjanje" mješine, korišteno je sljedeće: mekinje, sol, mlijeko, sirutka, razna ulja, ocat, vino, morska voda, pepeo, vapno, slama, glicerol, stipsa (kalij aluminij sulfat), jaja, stajsko gnojivo te razne mješavine i kombinacije sličnih i navedenih materijala. Svaki majstor je imao neki svoj način štavljenja kako se njemu činilo da je najbolje. Naravno, nisu svi načini bili jednako učinkoviti, neke mješine brzo su propadale ili bi se sušile pa ih je prije sviranja trebalo ponovno namakati ili mazati, a neke su imale vrlo neugodan miris.

Slijedi nekoliko različitih, tradicijskih načina štavljenja mješine.

Na otoku Cresu su kožu štavili tako da su ju iznutra dobro posipali pepelom, zamotali i ostavili tako 24 sata. Nakon toga su počupali svu dlaku, dobro oprali, napuhnuli i ostavili da se suši tjedan do dva. Zatim bi ju dobro namočili u vodi, namazali olimom (kocelj, stipsa ili kalijev aluminijev sulfat), zamotali i ostavili par dana. Nakon toga bi ju opet isprali, napuhali i mješina bi bila spremna za izradu meha.

U Novalji na otoku Pagu postupak je bio puno jednostavniji. Mješina se očisti, dlaka se počupa ili ostriže, zatim se mješina dobro nasoli i ostavi u soli cijeli dan. Poslije toga se dobro opere, izokrene (da ostaci dlake budu unutra) i ostavi sušiti. Kad se mješina dovoljno osuši naprave se mešnice.

U Dalmatinskoj zagori su mješine štavili tako da su nakon čišćenja dlake i ostataka kožu nasolili i ostavili preko noći. Drugi dan bi mješinu potapali ili polijevali mlijekom da ostane mekana. Ponegdje bi ju prvo sušili na suncu pola dana, a onda ju na dva dana ostavili u mješavini mlijeka i soli povremeno ju preokrećući i trljajući je. Zatim bi ju opet malo osušili da ne bude premokra te bi nakon toga napravili diple.

U Slavoniji u Starim Perkovcima su mješinu za gajde štavili na sljedeći način. Ošišali bi dlaku, mješinu preokrenuli i stavili u mokre mekinje te tako ostavili dva dana. Zatim se mješina dobro ispere i posipa mješavinom soli i stipse (kalijev aluminijev sulfat). Nakon toga se koža dobro zamota, pritisne kamenom i tako ostavi do pet dana. Koža je nakon toga gipka i mekana, a da bi takva i ostala često su ju stavljali pod krevet na zemlju.

U okolini Bjelovara mješine za dude su štavili na sljedeći način. U posudi bi pomiješali mlaku vodu, prosijani pepeo i malo ugašenog vapna te bi u toj smjesi ostavili mješinu do šest dana na toplom mjestu. Nakon toga dlaka gotovo sama ispada. Mješina se dobro ispere, nasoli smjesom soli i stipse (kalijev aluminijev sulfat), dobro smota i pritisne kamenom te ostavi tako do dva dana. Zatim se koža opet dobro ispere, napuni slamom ili sijenom i ostavi sušiti četiri do pet dana. Nakon toga je mješina spremna za izradu duda.

Jedan od novijih načina štavljenja, a koji daje sasvim dobar rezultat, dugotrajno mekanu mješinu bez neugodnih mirisa je sljedeći. Koža se dobro nekoliko puta ispere i očisti od ostataka mesa, masnih slojeva i žila. Mješina se zatim stavi u mješavinu vode, vapna i pepela te tako dobro umočena ostavi dan dva dok dlaka ne počne ispadati. Odstrani se sva dlaka, mješina se nekoliko puta dobro ispere i zatim se napuše i stavi sušiti negdje u hlad na prozračno mjesto. Kako se mješina suši, tako se ravnomjerno maže glicerolom (glicerolinskom pastom ili nekom kremom za ruke). Treba dobro paziti da se mješina ni na jednom mjestu ne presuši jer je cilj da, kako sušenjem isparava voda iz mješine, glicerol zauzima njezino mjesto. Nakon tog postupka koža ostaje dugotrajno mekana. Za ugodniji miris i da pospješuje zadržavanje mekoće, mješina se nakon svega može još dobro iznutra i izvana posipati dječjim puderom.

U današnje vrijeme se za izradu mješine može koristiti industrijski štavljena koža koja ne zahtjeva gotovo nikakvo dodatno održavanje, kvalitetnija je, dugotrajnija, nema neugodan miris i manje je podložna utjecajima vlage i temperature od tradicijski štavljene mješine. Kod nas to još nije praksa, ali u nekim europskim zemljama se mješine izrađuju i od gore-texa, vrlo kvalitetnog materijala koji se upotrebljava za izradu specijalne odjeće i cipela.

Održavanje i popravci

Ako je mješina kvalitetno štavljena, može bez ikakvih intervencija trajati godinama. Bitno je da mješina ne dođe u dugotrajniji dodir s nekom tekućinom (voda, vino, rakija, bilo kakva nagrizajuća otopina, itd.), da nije predugo na suncu ili blizu velikih izvora topline te da ne smrzne jer se mijenja struktura i mješina brzo propada. Također treba paziti da se mješina ne probuši. Treba ju čuvati od kućnih ljubimaca i također ne ostavljati u prostorima gdje možda ima miševa ili drugih štetočina. Također ne treba pretjerivati u dugotrajnom sviranju (više sati na dan bez prekida) jer se vlaga iz daha skuplja na nekim dijelovima mješine (naročito kod puhaljke) te na tim mjestima mješina prvo bude previše mokra, a kako ta vlaga isparava, sa sobom odnosi i glicerina pa na kraju mješina na tim mjestima presuši i postane tvrda i kruta te nakon nekog vremena na tom mjestu može i puknuti. Ako se dogodi da od sviranja mješina kod puhaljke (ili negdje drugdje) bude mokra, treba pustiti da se samo malo osuši i to mjesto namazati glicerinom ili kremom za ruke. Također, ako se mješina zbog dugotrajne neupotrebe osuši, može se omekšati glicerinom ili kremom za ruke. Uspješnost tih postupaka ovisi o kvaliteti štavljenja jer ako je mješina loše štavljena, najčešće se nikakvim postupkom ne može poboljšati.

Nakon sviranja dobro je mješinu ostaviti na sobnoj temperature da se stabilizira vlažnost mješine. Nikako nije dobro vlažnu mješinu staviti u plastičnu vrećicu ili neki kofer gdje nema protoka zraka jer postoji velika mogućnost da će popljesniviti.

Ipak, neki izrađivači mješina preporučuju da se nakon svirke mješina čvrsto smota tako da se istisne sav zrak i da se tako smotana stavi u plastičnu vrećicu. To često preporučuju svirači miha u Istri. Moje osobno iskustvo je da ako se glazbalo s mješinom ne svira duže razdoblje, dobro ga je čuvati u platnenim vrećicama (ne u plastičnim) tako da mješina prirodno "diše" u skladu s okolinom. Također nije dobro ostavljati glazbala s mješinom predugo (mjesecima) u presuhim ili prevlažnim prostorima. To nije dobro ni za koje glazbalo općenito pa tako ni za glazbala s mješinama.

Ako se mješina negdje podere, pukne ili se probuši, može se bez velikih problema popraviti u slučaju da ta rupa nije prevelika (nekoliko milimetara pa čak i do centimetar-dva). To se najčešće, ovisno o veličini rupice, može napraviti drvenim čepom koji se stavi na rupicu s vanjske strane mješine i podveže jakim koncem s unutarnje strane. U hitnim slučajevima može sasvim dobro poslužiti obli kamenčić (kao i drveni čep, mora biti veći od rupice na mješini) ili nešto slično. Ukoliko je mješina malo više poderana, ponekad se može popraviti lijepljenjem drugog komada kože s unutarnje strane, ali uspješnost tog postupka ovisi o tome koliko je mješina masna. Ako je premasna, onda ljepilo slabo drži i zakrpa brzo otpadne. Ako mješina nije premasna, ljepilo za kožu drži zakrpu sasvim dobro i po nekoliko godina.

Stjepan Večković

VIDEO LINK - Kako se izrađuju hrvatske gajde: <https://youtu.be/MhH7fE9T9fQ>

This project has been funded with support from the European Commission. This publication [communication] reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.